

КРИТИКА ДЖЕРЕЛ У „КОРОТКОМУ ОПИСІ МАЛОРОСІЇ“ І „ЛИЗОГУБІВСЬКОМУ ЛІТОПИСІ“

Під час написання своїх творів українські історики середини та другої половини XVIII ст. зустрічалися із серйозними труднощами. Їм доводилось використовувати переважно рукописні джерела, що зберігалися або у приватних осіб, або в монастирських бібліотеках. Крім того, пам'ятки часто переходили з рук до рук, а це, в свою чергу, ускладнювало пошук власників.

Рукописний характер історичної літератури обумовлював існування великої кількості списків, які відрізнялися не лише фактичним матеріалом, а і його трактуванням. Імена укладачів списків зазначалися досить рідко, що також утруднювало посилання на джерела. Успішне розв'язання питання походження джерел вимагало відповідного рівня розвитку палеографії, хронології, сфрагістики тощо.

Виданий в 1674 році в лаврській друкарні “Синопис” виражав офіційну ідеологію Московської держави й тому згодом став офіційним підручником історії в імперії. Його автор розглядав українську історію як невід'ємну частину історії Московського царства, що проголошувалось єдиним законним спадкоємцем Київської Русі. Через відсутність українського патріотизму й фальсифікацію національної історії названа праця не користувалася популярністю серед козацької інтелігенції.

В поле зору українських істориків XVIII ст. постійно потрапляли праці їх зарубіжних колег. Активні військово-політичні, суспільно-економічні й культурні взаємини відродженої Української держави з країнами Центральної та Західної Європи, високий рівень освіти, зокрема знання іноземних мов, дозволяли представникам козацької еліти знайомитися з тогочасними досягненнями європейської історичної думки. Але в багатьох іноземних джерелах відчувалася недоброзичлива тенденція стосовно України. Природно, що особливою упередженістю й ворожістю характеризувалася польська історична наука. Тому, опрацьовуючи іноземну літературу, наші

історики використовували, перш за все, її фактичний матеріал і одночасно вели полеміку проти її ідейного спрямування.

Загалом історичні твори XVIII ст. зазнавали взаємо-впливів різноманітного характеру. Тому історичні погляди літописців 30-80-х рр. XVIII ст. у чистому вигляді виявляються лише в окремих випадках. Через комплікативний характер творів, недостатню критичну оцінку першоджерел авторські погляди виражені нечітко. З точки зору стильових особливостей літописці викладають події стисло, небагатослівно, уникають прямо висловлювати свої міркування.

Першою національною прагматичною історією, складеною за єдиним планом і написаною одним стилем, є “Короткий опис Малоросії”. “Основная мысль этого сочинения, — пише Орест Левицький, — поставити собственно козацкий период истории Малороссии в непосредственную связь с эпохой более ранней — великокняжеской”.¹ Отже, зв'язана в єдиний виклад, вміла вибірка з “Дѣйствій презѣльной брани”, “немного уступает в полноте содержания своему оригиналу”.² На відміну від попередників, невідомий історик написав свою працю мовою, що наближається до російської літературної мови XVIII ст.

Незважаючи на загально визнаність факту використання матеріалів з літопису Граб'янки в “Короткому описі Малоросії”, питання про вплив однієї праці на іншу спеціально ще не розглядалося в історичній літературі.

У тексті “Короткого опису Малоросії” ніде не знаходимо прямої характеристики першоджерел. Більше того, історик навіть не згадує про користування матеріалами “Дѣйствій”. Отже, основним методом критичного аналізу в “Короткому описі Малоросії” було редагування тексту літопису Граб'янки, а саме його скорочення. Йдучи слідом за Григорієм Граб'янкою, історик скорочує інформацію, що міститься в “Дѣйствіях”, однак опис основних подій у обох авторів збігається, оскільки другий з них не виходить за межі наведених гадяцьким полковником відомостей.

Проте в ряді випадків помітно уточнення матеріалів першоджерела. Відштовхуючись від даних Граб'янки, що

Петро Сагайдачний прийшов під Хотин з 6 000 військом, історик пояснює відносну малочисельність цього загону таким чином: “ібо уже такому числу козаков определено быть, а прочих всѣх в подданство повертано”.³ Прочитавши повідомлення Граб'янки про те, що в Корсунській битві “не было Козаков и Татар болше над тысяч пятнадесят”⁴, автор “Короткого опису Малоросії” так конкретизує цю інформацію: “всего татар 6000, а козаков тысяч з восем было”.⁵ У повній відповідності з “Дѣйствіями презѣльной брани” переказано також повідомлення про здобуття в 1648 р. міста Бара. При цьому невідомий історик додає, що ватажок повстанців Кривоніс був “Хмельницкого ближній совѣтник и помощник”.⁶ Відомості про те, що “полковника стародубовского Михайла Миклашевского 1706 года шведи убили в Несвѣжу, а полковника (перемыславського Івана Мировича – І.Д.) с полком в неволю взяли в Ляховичах”⁷, безумовно були почерпнуті з твору Граб'янки. Однак, на відміну від останнього, тут ми зустрічаємо локалізацію місця подій, а саме назви населених пунктів, які відсутні в “Дѣйствіях”. Кілька фактів, що містяться в “Короткому описі Малоросії”, не мають аналогій з відомостями літопису Граб'янки (див., наприклад, про посвячення на чернігівського єпископа Іоана Максимовича та хлібну дорожнечу в 1698 р.).

Редакторська робота автора “Короткого опису Малоросії” свідчить про те, що він віддавав перевагу прагматичному тлумаченню подій над провіденціалістичним, яке переважає у Граб'янки:

Літопис Граб'янки

*И погибе тогда Козаков
яко до пятидесят тысяч;
все же то бѣ судом
Божіим, иже суть никому
несвѣдомій
(С. 105).*

”Короткий опис Малоросії”

*И так пропало тогда
козаков на 50 000 чрез
измѣну ханову и
отлучку за ним
Хмельницкого
(С. 232).*

Як бачимо, поразка козаків під Берестечком пояснюється в “Короткому описі Малоросії” цілком реальними причинами: зрадою кримського хана й за-

хопленням татарами Хмельницького. Таке причинно-наслідкове обґрунтування даної події загалом прийняте й у сучасній історичній науці. Цікавим у цьому відношенні є й таке порівняння, котре також переконливо свідчить про раціоналізм невідомого історика:

Літопис Граб'янки

*от дня Святого Пророка
Илии до Покрови
Пресвятія Богородици
(С. 236).*

”Короткий опис Малоросії”

*от 20 юля до 1-го
октоврія (С. 289).*

В даному випадку церковні свята замінено датами світського календаря. Отже, у другій чверті XVIII ст. поступово відбувався перехід від релігійної точки зору в оцінці історичних явищ до їх наукового пояснення в світлі філософії раціоналізму.

При ретельному аналізі редакторської роботи стають очевидними симпатії й антипатії автора “Короткого опису Малоросії”, проступають оціночні характеристики подій і постатей національної історії. Скажімо, Граб'янка прямо пише, що Виговський “казал пред всѣм войском тие полезние пакта читати”.⁸ Зате анонім вставляє до свого речення підрядний сполучник “якобы”: “Виговскій пред всѣм войском оные полезные (якобы) козакам пункта велѣл читать”.⁹ Цим самим він цілком впевнено висловлює своє негативне ставлення до Гадяцької угоди. Якщо Григорій Граб'янка просто передає зміст однієї з статей цього документа, де йдеться про взаємну амністію, то автор “Короткого опису Малоросії” додає від себе: “тут сила хитрости людской!”¹⁰ Це говорить не лише про його переконаність у віроломстві поляків, а й про серйозні сумніви щодо життєздатності договору. Укладач “Дѣйствій” характеризує Мартина Пушкаря як прихильника московської орієнтації, “держачого з своїми войсками сторону Царского Величества”.¹¹ З іншого боку в “Короткому описі Малоросії” полтавський полковник уже виступає як вірний царський слуга.¹² Зате Івану Виговському в цій же праці дано зневажливе визначення “плут”,¹³ якого немає на сторінках першоджерела. При порівнянні обох творів

упадає в око використання істориком 30-х рр. сучасної йому військової термінології. Порівняємо: на вїнтерквартирах (С. 266) – на становиску зимовом (С. 192); амнїстю испросил (С. 273) – отпустити и вїчне тих вин не поминати – упросил (С. 206); рейтеровалися (С. 278) – возратилися (С. 216); о маршированїи туда войск (С. 281) – войска... идут (С. 223); баталїю (С. 283) – бой (С. 227) тощо.

У своїй передмові до “Собрания летописей, относящихся к истории южной и западной Руси” Володимир Антонович, даючи загальну оцінку “Летописцу или описанию краткому знатнейших действий и случаев”, торкнувся й ряду джерелознавчих питань. Так, він переконливо довів, що основними джерелами хроніки були “Короткий опис Малоросїї” та спогади чи записки генерального обозного Якова Лизогуба (1675–1749). Значне місце в т.зв. “Літописі Лизогуба” також займають просторі уривки або короткі витяги, виписані з “Літопису Самовидця”. Досліднику вдалося в основному охарактеризувати специфіку роботи авторів обох редакцій з “Коротким описом Малоросїї”. Звіряючи обидві редакції, Антонович робить висновок, що вони досить близькі у викладі подій до 1662 р. Далі автор редакції, виданої В.Білозерським, “стал все более сокращать текст “Краткого Описания”; он опускал не только подробности, сжимая текст довольно пространных эпизодов часто до двух-трех строчек, но он оставлял в стороне многие события, выбирая только те, которые казались ему более важными и интересными. Наконец с 1692–1700 годов он стал черпать свои известия из других источников, обращаясь только в редких случаях к “Краткому Описанию”.¹⁴ Укладач тексту, опублікованого Археографічною комісією, в першій частині копіював матеріали “Короткого опису Малоросїї” з незначними скороченнями й доповненнями з інших джерел. З 1692 року “известия, взятые из источника, компилятор не только не сокращает, но все чаще и чаще излагает события в более пространном виде, дополняя их новыми сведениями и подробностями, заимствованными из других источников, а также привнося целые рассказы, не помещенные в “Кратком Описании”; мало по малу прибавления эти почти совершенно заменяют собою извест-

тия первого источника и конец летописи представляет текст совершенно оригинальный и самостоятельный.”¹⁵

В.Антонович зазначає, що в першій частині літопис містить багато повідомлень, яких немає в “Короткому описі Малоросїї”. Він поділяє ці додаткові замітки й поправки на три групи: відомості військово-політичного характеру, з історії церкви та явища природи. Дана класифікація підкріплена переліком прикладів. Професор зазначає, що “составитель издаваемой летописи не всегда удовлетворялся сухой передачей летописных фактов, он по временам проявляет побуждения критически относиться к передаваемым известиям, объяснить причины рассказываемых событий, оценить их нравственное значение и сообщить характеристики выдающихся личностей”.¹⁶

Для повнішого уявлення про прийоми критики джерел варто доповнити вищенаведені цінні зауваження В.Антоновича рядом власних спостережень. У “Летописце или описании кратком знатнейших действий и случаев” нами зафіксовано 4 посилання на писемні джерела, правда 3 з них зроблено в найзагальнішій формі без назви конкретних творів: “лїтописци пишут”, “в летописци”, “в латинской печатной книжици”. На думку В.Антоновича, під латинимовною працею, з якої почерпнуто інформацію про кампанію 1660 р., була книжка Зеленевицького “Memorabilis victoria de Szeremetho”, котра побачила світ у Кракові в 1668 році. І лише одного разу невідомий історик говорить, що текст грамоти Петра I до патріарха Андріана про взяття Азова “переписал я з книги, глаголемой Хронография, писанной Московской в самом началї; а такая книга имїється в библиотекї катедри Чернїговской, гдї о многих чудесных состоянїях от начала мира и о козацких прислугах и хоробростех воспоминает”.¹⁷ У щойно цитованих рядках міститься кілька джерелознавчих моментів. Літописець подає назву книги, зазначає, що вона написана російською мовою, та вказує на місце зберігання. Тут же говорить й про тематику видання, підкреслено його важливість для української історії.

Варто зазначити, що невідомий історик, не обмежуючись викладом чужих думок, інколи зіставляв і критично перевіряв відомості з різних джерел.

Як це не виглядає курйозно, але причиною критичного ставлення до повідомлення про захоплення у Збаражі 50 польських гармат послужила контамінація. Невідомий письменник змішав звістку з “Короткого опису Малоросії”, поставлену там під 1648 р., із інформацією про облогу Збаража в 1649 р. Тому він міркував так: “В тоє время Богдан Хмельницкій в Збаражу гармат 50 достал (хыбаж разѣ под Збаражем с обозу лядского, понеже Збаража не достал, толко в осаженю держал ляхов з Вишневецким, угѣсняючи тяжко и голодом морячи, что аж принуждени ляхи собаки и кошки и прочее стерво исты и навет пацюкив, мишей, ижаков, жаб, гадюк и усяку нечисть до щенту повиидати мусѣли; да и того уже не было. Так лѣтописци пишут)”.¹⁸ Даний уривок становить інтерес і з точки зору формування антипольських стереотипів. Насправді, за “Самовидцем” і “Коротким описом Малоросії”, до “меню” обложених входила конина, собаки, коти й миші. Пацюками, жабами, гадюками й усякою іншою “нечистю” “нагодував” шляхтичів уже автор “Лизогубівського літопису”, щоб познущатися та дошкульніше поглузувати з гордих і пихатих ворогів.

На 9-й сторінці історик піддає критиці твори польських авторів: “Року 1649 хан Крымській не званий сам собою (а пишут лѣтописци польскій, что нарочно посылал Хмельницкій, просячи самого хана с ордами) до Хмельницкаго на помощь пришел”.¹⁹

В іншому випадку праця іноземного автора служить літописцю для виправдання дій Юрія Хмельницького. Спираючись на її матеріали, історик намагається переконати свою аудиторію в тому, що гетьман мужньо оборонявся від переважаючих сил ворога під Слободищами, а коли отримав вістку про капітуляцію Шереметева, то зробив спробу прорватися з оточення. З даного епізоду випливає, що козаки до кінця зберегли вірність союзницькому обов’язку перед московитами: “В латинской печатной книжици инако я читал, ибо там пишет, что Юрась особ от Шеремета стоял, жестоко сражался с ляхами на мног час и каких начальников лядских козаки, при Юрасю Хмельницкому будучи, побиили, именно попечатано; и когда Шеремета взято, он де оборонною рукою до Киева с козаками пойшол”.²⁰

Цим самим заперечується попереднє твердження, в основі якого лежить повідомлення Р.Ракушки-Романовського, що “Юрась безсилній, иним путем командированій и не совокупившійся з войском, осажденій также от ляхов и татар, наперед здался”.²¹

В одному місці автор не зміг встановити, яка дата молдавського походу, котра міститься в двох різних джерелах, є справжньою. В цьому випадку він констатує відмінність, вставивши в текст літопису обидва варіанти. Під 1649 роком читаємо: “Да тогдаж Носач, Пушкар и Дорошенко з козаками и татарами Волощину разорили, Сороку взяли, Сочаву спалили (в литописци (“Самовидці” — І.Д.) иначе, ибо 1650 года), а господарь молдавскій зась з Яс... до мѣста Хотѣня зъезджал”.²² Можливо труднощі, що виникли в історика при опрацюванні інформації про страту Матвія Гладкого, спричинили поєднання в одному оповіданні матеріалів з “Короткого опису Малоросії” та “Літопису Самовидця”.

Серед додаткових заміток до основних першоджерел, які не потрапили до списку Антоновича, варто згадати: прізвище канівського полковника Кучака, котрий загинув у Купчинцях навесні 1651 р.; звістку про страту полоненого князя Пожарського ханським конюшим; назви козацьких полків, які брали участь у битві під Віднем; повідомлення про еміграцію Пилипа Орлика до Франції. Певний інтерес становить також звістка про страту Івана Виговського, котрого звинуватили у спробі укласти союз козаків з ханом для спільної боротьби проти Польщі. Літописець зазначає, ніби колишнього гетьмана видав сам володар Криму, показавши Стефану Чарнецькому лист від Івана Виговського.²³

При зіставленні літописних текстів виявлено ряд розходжень, які стосуються переважно цифрових даних. Наприклад: “Тогож року Кривонос, Хмельницкаго обозній енеральный, в Бару всѣх ляхов и больше 19 000 жидов выбил”²⁴ і “Тогож одного року Максим Кривонос, Хмельницкого ближній совѣтник и помощник, Бар город взявши, вирубал в нем всѣх ляхов... а жидов самих болш 15 000 побил”.²⁵ “Мазепа командировал полковника Миргородского Данила Апостола с 15 000 войска козацкого”²⁶ і “Мазепа... командировал туда (під Псков — І.Д.) в 20 000 полковника Данила Апостола”²⁷

і “гетман послал наказного гетмана, с ним двадцяти тисячей пославши”.²⁸ “1726 года вмѣсто похода низового по указу с полков малороссійских денгами дано в казну от 5 000 козаков, определенных собраніем именно за всякого по три рубли”²⁹ і “велено денгами з полков малороссійских за козаков, чтоб оных не посылать в поход, взято, и взято в Коллегію Малороссійскую именно от всякаго козака по 4 рубли”.³⁰

Інша редакція “Лизогубівського літопису”, що була опублікована в 1856 році Миколою Білозерським, становить менший інтерес з точки зору спроб раціоналістичного, критичного розгляду фактів минулого. У тексті не зафіксовано посилань на джерела та прямих авторських коментарів до використаної літератури. Таким чином, вся авторська робота зводиться до редагування. Єдиним винятком з вищезазначеного деякою мірою можна вважати міркування укладача стосовно мети заснування міста Батурина. Щоб встановити етимологію топоніма “Батурин”, літописець спочатку вдався до формального порівняння слова зі співзвучним прізвисьмом короля Степана Баторія. Звідси історик зробив помилковий висновок, нібито “тот же король Стефан Баторій... для резиденції гетманской устроил над рѣкою Сеймом город новый и назвал его, от своего прозванія, Баторин, кой нынчѣ называется Батурин”.³¹ Але наявність інших відомостей про походження козаччини та освоєння Лівобережжя змусила упорядника тут же заперечити власну гіпотезу: “Сей город не для резиденції гетманской построен, но король для себя его построил, яко свою маетность, ибо в сіе время в Малой Россіи на сей сторонѣ Днѣпра еще не было козаков, ни гетмана, а он стал резиденцією гетманскою уже при гетманѣ Игнатовичѣ (Многогрѣшному — І.Д.), в 1670 году”.³² Отже, літописець намагається відокремити реальний історичний зміст від фольклорних мотивів, хоча йому, мабуть, дуже кортіло підкреслити факт будівництва прославленим монархом Батурина саме як гетьманської столиці.

Детальне оповідання Р.Ракушки-Романовського про трагедію, що сталася в Корсуні під час похорон Івана Золотаренка, у літописі Граб'янки було значно скорочено й перетворилося на невеличку замітку. Зазнавши

мінімальних змін, вона потрапила на сторінки “Короткого опису Малоросіі”: “котораго тѣло как привезено до Корсуна, то на погребении его церков, ним же Золотаренком построенная, с чернцами, с попами и с народом и мертвым тѣлом сгорѣла”.³³ Однак, це коротеньке повідомлення цілком відповідало історичній правді. В той же час укладачем першої редакції “Літопису Лизогуба” інформація про пожежу в церкві була перероблена до невпізнання. Прагнучи драматизувати оповідання “Короткого опису Малоросіі” й зробити його цікавішим для читачів, анонім вдався до літературної обробки матеріалу. За допомогою використання елементів фантазії письменник творчо змінив сюжет уривка, хоча його генетична залежність від першоджерела проглядається досить чітко: “Пред Старым Быховым Золотаренко убит, котораго тѣло, на погребении, в Корсунѣ, с церквою, от него созданною, с попами и людьми Ляхи спалили: ибо их на Полѣсѣ, собравши дѣтей малых лядских и посажавши рядом за лавы, оными их дали”.³⁴

Сильний вплив легенди про “Владиславові привілеї” на українську історичну літературу XVIII ст. призвів укладача “Краткого летоизобразительного знаменитых и памяти достойных действий и случает описания” до чергової помилки. Причиною смерті короля Владислава IV він вважає загальну ненависть до нього всього польського й литовського шляхетства за лист до Барабаша, в якому було фактично санкціоноване козацьке повстання. Розлючені такою “змовою” монарха з “бунтівниками” магнати нібито обрали на престол його брата Яна Казимира: “Король Владислав октября 31 д. у Мижирѣчи Литовском с печалѣ заболѣзновал, ибо Рѣч Посполитая, возненавидѣвши его за писмо, писанное к Барабашу гетману, избравши королем Казѣмира, окороновали в Варшавѣ”.³⁵ В той же час, у “Короткому описі Малоросіі”, що був основним джерелом “Лизогубівського літопису”, цю звістку подано трохи ближче до історичної дійсності: “Король полский Владислав, о такой над ляхами побѣдѣ послыхавши, ужасся и, упавши в болѣзнь, 1648 року октоврѣя 31 в Меречѣ Литовском умер”.³⁶ Тобто причиною смерті володаря Речі Посполитої була хвороба, нібито викликана катастрофічним

суспільно-політичним становищем, у якому опинилася держава внаслідок спалаху Національно-визвольної війни українського народу й розгрому польського війська.

Якщо в “Короткому описі Малоросії” причиною страти М.Гладкого й опали Г.Гуляницького є те, що полковники різко звинувачували Б.Хмельницького в протурецькій орієнтації, то наш упорядник висуває діагностичну версію: “1653. Богдан Хмельницькій Гладкому, полковникові миргородському, велів убити голову, а Гуляницькій в монастир скрився: за тое, что дорікали ему, яко государю російському поддавался”.³⁷ Можливо до такого висновку історика підштовхнула активна участь Г.Гуляницького у війні з Московією в 1658–1659 рр. Об’єктивне ж відображення цієї сумної події зустрічаємо у праці Самовидця.³⁸

Мабуть через неуважне вивчення першоджерел, у одному з яких була хронологічна помилка, військо Василя Шереметева на сторінках “Краткого летоизобразительного знаменитых и памяти достойных действий и случаев описания” двічі зазнає поразки від поляків: спочатку в 1660 р. під Чудновом, де московський полководець потрапив у татарський полон, а потім ще додатково в 1663 р.³⁹ Перелік подібних помилок і менших неточностей за бажання можна було б продовжити.

Як бачимо, наукова робота авторів полягала в творчому відборі необхідної інформації відповідно до власних ідейно-політичних поглядів. Але більшість використаних матеріалів залишилась, на жаль, без будь-якого аналізу чи прямих коментарів. Тому українські історики, праці яких ми розглянули, були швидше редакторами, ніж справжніми авторами, що на підставі проведеного аналізу джерел робили самостійні наукові висновки. Скажімо, укладач “Короткого опису Малоросії” створив скорочений витяг з літопису Граб’янки. При цьому він переклав слов’яноукраїнський текст першоджерела наближеною до російської мовою. Виразно комплікативний характер носять обидві редакції т. зв. “Лизогубівського літопису”.

Але разом з цим не можна не помітити й ряд моментів, які свідчать про невпинність еволюційного процесу перетворення історичних знань в науку протягом

XVIII ст. Якщо “Летописец, или описание краткое знатнейших действий и случаев” ще зберігає форму літопису, то “Короткий опис Малоросії” за своєю сутністю є новим типом історичного твору. Автор останнього, за здалегідь продуманим планом, написав у єдиному стилі синтетичний історичний твір. З іншого боку, в “Лизогубівському літописі” наявні посилання на джерела й дана загальна характеристика одного з них. Важливим явищем в українській історіографії середини – другої половини XVIII ст. був розвиток критичної оцінки джерел, елементи якого зустрічаються в обох працях. Автор “Летописца или описания краткого знатнейших действий и случаев” використовує такий науковий прийом критики як зіставлення змісту джерел. За його допомогою можна було встановити реальність того чи іншого факту або правильність його висвітлення. Однак висновки, побудовані на логічних міркуваннях дослідника, в розглянутих творах відсутні. Критичні зауваження, як правило, не висловлюються від імені автора, а органічно вплітаються в текст твору. Тому основним способом критики все ще залишається редагування джерельних матеріалів. Редакторська робота проводилася на філологічному й фактичному рівнях. Перший полягає в застосуванні мовно-стилістичних правок, а другий у внесенні змін до фактичного матеріалу першоджерел.

Свідченням нових віянь є й спроби раціоналістичного тлумачення історичних подій і явищ, які робить автор “Короткого опису Малоросії” на відміну від провіденціаліста Григорія Граб’янки.

ПОСИЛАННЯ

- 1.Левіцький О.И. Предисловие // Летопись Самовидца. – К., 1878. – С. IV.
- 2.Там само. – С.V.
- 3.Краткое описание Малоросии // Летопись Самовидца. – К., 1878. – С. 216.
- 4.Летопись Григория Грабянки. – К., 1854. – С. 46.
- 5.Краткое описание Малоросии... – С. 221.
- 6.Там само. – С. 222.
- 7.Там само. – С. 299.
- 8.Летопись Григория Грабянки... – С. 170
- 9.Краткое описание Малоросии... – С. 255.

10. Там само. — С. 252.
11. Летопись Григория Грабянки... С. 168–169.
12. Див.: Краткое описание Малороссии... — С. 255.
13. Там само. — С. 254.
14. Антонович В. Предисловие // Сборник летописей, относящихся к истории южной и западной Руси. — К., 1888. — С. 111.
15. Там само.
16. Там само. — С. VI.
17. Летописец или описание краткое знатнейших действий и случаев // Сборник летописей, относящихся к истории южной и западной Руси. — К., 1888. — С. 41.
18. Там само. — С. 9.
19. Там само.
20. Там само. — С. 20.
21. Там само.
22. Там само. — С. 10.
23. Там само. — С. 22.
24. Там само. — С. 8.
25. Краткое описание Малороссии... — С. 222.
26. Летописец или описание краткое знатнейших действий и случаев... — С. 43.
27. Краткое описание Малороссии... — С. 298.
28. Летопись Самовидца. — К.: 1971. — С. 165.
29. Летописец или описание краткое знатнейших действий и случаев... — С. 58.
30. Краткое описание Малороссии... — С. 311.
31. Краткое летоизобразительное знаменитых и памяти достойных действий и случаев описание // Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. — К., 1856. — С. 54.
32. Там само. — С. 54–55.
33. Краткое описание Малороссии... — С. 242.
34. Краткое летоизобразительное знаменитых и памяти достойных действий и случаев описание... — С. 68.
35. Там само. — С. 61.
36. Краткое описание Малороссии... — С. 222.
37. Краткое летоизобразительное знаменитых и памяти достойных действий и случаев описание... — С. 65–66.
38. Див.: Летопись Самовидца... — С. 63.
39. Див.: Краткое летоизобразительное знаменитых и памяти достойных действий и случаев описание... — С. 73, 76.

